

יצחק אברהמי

יהודי תוניסיה תחת שלטון וישי והכיבוש הגרמני
אוקטובר 1940–מאי 1943
יחס הממשל והסביבה*

מבוא

במשך כשנתיים חיו יהודי תוניסיה תחת ממשל וישי וגזירות "מעמד היהודים", (Statut des Juifs) – הלא הם חוקי הגזע – מאוקטובר 1940 עד נובמבר 1942. עוד כחצי שנה, מ־9 בנובמבר 1942 עד 7 במאי 1943, נמשך הכיבוש הגרמני על גזירותיו, בו היו היהודים כפופים לשלטון הבלעדי של הגרמנים ושל קציני ס"ס. היתה זו תקופה ארוכה של מצוקה פיזית ונפשית ושל סכנות. אנו נבחנו את יתסה של הסביבה ליהודי תוניס במשך תקופה זו.

יומנים, חיבורים ומחקרים¹ – כל אלה מספקים מידע ושופכים אור על העובדות והאירועים בתקופת מצרים זו ליהודים. אך טרם נפתחו רבים מן התיקים בארכיונים בצרפת ובתוניס, מהם אפשר ללמוד על הכוונות, התוכניות והמדיניות של הכוחות והגורמים שיכלו להשפיע באותה תקופה על גורלן של ארץ תוניס ושל עדותיה השונות. שלושה חוקרים מובהקים – הצרפתי אג'רון (Ageron), התוניסי כראיים (Kraiem), והתוניסית (היושבת בפריס) בסיס (Bessis)² – ציינו את הקושי בחקר הנושאים הקשורים למלחמת העולם השנייה במגרב, וזאת על אף היותם קרובים למקורות ולארכיונים.

על סמך התיעוד המצוי ועל סמך עדויות בני אותו דור ואותה תקופה, נדמה כי נוכל להציע תמונה כללית סבירה, גם אם נקודות אחדות יהיו טעונות בירור נוסף.

שורשים במזרח ב, יד טבנקין 1989

ארץ תוניס ויהודיה לפני המלחמה³

שלושה אירועים שהתחוללו בשנות השלושים השפיעו במישורין ובעקיפין על יהודי תוניס: המשבר הכלכלי העולמי בשנת 1929, שנמשך גם בשנות השלושים; הפילוג בתנועה הלאומית התוניסית וייסוד "ניאודספור", בראשות מוחמד חביב בורגיבה, במאוס 1934; ועלייתה לשלטון בצרפת של "החזית העממית" (Front Populaire), בראשות היהודי ליאון בלום, בשנת 1936. בין נפגעי המשבר הכלכלי בתוניסיה היו אותם יהודים ששימשו "בנקאים", בפרט לפלאחים, אשר בעקבות שנות בצורת לא יכלו לשלם ל"בנקאים" את חובם. המימשל הצרפתי בראשותו של הנציב מרסל פירוטון (Marcel Peyrou- ton), החליט בשנת 1934 על מוראטוריום של חובות הפלאחים, ולבעלי החוב, היהודיים והאחרים, הציע לפדות את שטרי החוב שבידיהם בפחות מערכם. יהודים רבים פשטו אז את הרגל, והדבר בא לביטוי גם בתרומות לקרן הקיימת – כעדותם של שליחת הקרן הקיימת פאני וייל ועורך-הדין ויקטור קטן, נשיא הפדרציה הציונית בתוניס.

לקראת סוף שנות השלושים, כאשר החלה הארץ להתאושש מהמצוקה הכלכלית, שיתקה המלחמה את הפעילות הכלכלית הסדירה. סימני ההתאוששות יתגלו רק בימי הכיבוש הגרמני.⁴

במאוס 1934 פרש חביב בורגיבה, עורך-דין צעיר, יליד 1903, מן ה"דספור" – היא התנועה הלאומית התוניסית המאורגנת הראשונה, שייסד ב-1920 השיח' עבד אלעזיז אל-עאלבי. ה"דספור" – משמע: החוקה, הקונסטיטוציה – שאותה דרשה התנועה הזאת מצרפת השליטה, עבור העם התוניסי. בורגיבה הקים את ה"ניאודספור" (הדספור החדש) – תנועה דינאמית וסוחפת המונים מקרב השכבות העממיות והזעיר-בורגניות, בכפר ובעיר. הפרישה נבעה מחילוקי דעות על דרכי המאבק וגם מהמוצא ומהרכב חברתי של שני הפלגים: אנשי הדספור הישן השתייכו לבורגנות האמידה, בעלי הקרקעות והמקורבים לחצר המלוכה.⁵

עם הקמתו של הניאודספור הורגש ביותר המאבק של התנועה הלאומית הערבית בתוניסיה נגד התנועה הלאומית היהודית – הציונות. יהודי תוניס השתחררו לכאורה ממעמד "הד'מה" (החסות) המשפיל כבר בשנת 1857, עת ניתנה "חוקת ביטחון" – עהד אל-אמאן – Pacte fondamental – לארץ ולתושביה. מעמדם ומצבם השתפרו ללא ספק עם בוא הצרפתים והטלת משטר החסות, הפרוטקטורט הצרפתי על הארץ. אולם בקרב היהודים לא פג זכרון מעמדם כבני חסות, כ"ד'מה", והמוסלמים ראו בביטול "הד'מה" הפרת אמון מצד היהודים. בנהיית היהודים אחר צרפת ותרבותה ראו הערבים בגידה גדולה,

כי הרי התוניסי הוא גם מוסלמי וגם ערבי. ביטוי מובהק ליחס חדש זה ניתן למצוא בעימות החרף וההמוני שאירע בשנת 1909: ב־3 באוקטובר 1909 קראו מרדכי סמאג'ה וחבריו מקבוצת "La Justice" ("הצדק") את היהודים לאסיפה, בדרישה לביטול השיפוט התוניסי והחלפתו בשיפוט צרפתי. כ־5,000 איש נענו ובאו לשדה מירוך־הסוסים שברחוב קרתאגו (Avenue de Carthage). כעבור כחודש, ב־26 בנובמבר 1909, התכנסו כ־20,000 תוניסים, ערבים מוסלמים, באולם הקולנוע "Palmarium", באותו איזור, ומחו נגד דרישת אנשי "La Justice" ונגד הבגידה הגדולה והשלכותיה.⁶ מעתה, וביתר שאת משנת 1929, שנת המאורעות בארץ־ישראל, המתח בין היהודים לערבים על רקע העימות הלאומי בא לביטוי, בין היתר, בעיתון הניאודסטור לסאן אלשעב ("דובר העם") ובעיתון הציוני־רוויזיוניסטי *Le Réveil Juif* ("התחייה היהודית") שבעריכת פליקס עלוש (Félix Allouche).

האירוע השלישי היה, כאמור, נצחונה של החזית העממית בצרפת ועלייתו של הסוציאליסט ליאון בלום היהודי לראשות ממשלת צרפת, ביוני 1936. יהודי תוניס נסחפו ברוח החדשה שהפיחה החזית העממית, ויחד איתה גדל הדחף למעורבות ציבורית בתוניסיה – אם במישור הפוליטי הכללי ואם במישור הקהילתי, היהודי. יהודים החלו להיות פעילים בתנועה הסינדיקאלית ובמפלגות, הסוציאליסטית והקומוניסטית, וצעירים יהודים הצטרפו לתנועת "אכסנויות הנוער" (*Auberges de la Jeunesse*) שפרחה עם החזית העממית. קומץ בחורים חיפשו דרך יהודית בסוציאליזם וייסדו בשנת 1937 את "גדוד הקרן הקיימת לישראל", שהיה חוג רעיוני של סטודנטים.⁷ החוג התפזר עם הכיבוש הגרמני, בנובמבר 1942, אך מיד עם שחרור תוניס מהכיבוש, במאי 1943, יצאו מהגדוד מייסדי תנועת הנוער החלוצית "צעירי ציון" – וזאת עשו יחד עם פעילי החוגים לעברית של המורה הארצישראלי נחום ירושלמי, איש ירושלים.⁸ ניתן לומר, שתוך עשור שנים, משנות השלושים, עמדה החברה היהודית בפני מערכות חדשות בשטחים שונים. היא בגרה מבחינה ציבורית ונתרחבו אופקיה, והיהודים צפו באופטימיות אל העתיד. המלחמה, המפלה, חוקי וישי וגזירות הכיבוש הגרמני – כל אלה גרמו להלם וחוללו מפנה בהוויה היהודית התוניסית.

בימי וישי

מדיניות הנציב אסטיווה וחבר עוזריו כלפי היהודים

כאשר נתמנה הנציב פירוטון למוזכיר הכללי של משרד הפנים בממשלת וישי, נקבע כמחליפו האדמיראל ג'אן פייר אסטיווה (Jean Pierre Esteva), וזה הגיע לתוניס ב-25 ביולי 1940. האווירה היתה עוינת לצרפת,⁹ והוא השתדל בכל מאודו להתזיר לצרפת את יוקרתה. הוא היה קתולי אדוק מאד, והאמין ללא סייג לשולחו, המרשל פטן (Pétain), והיה נציג צרפת בתוניס כל תקופת וישי והכיבוש הגרמני, עד למעצרו וחטיפתו בכוח ובגסות על ידי הגרמנים – ביום שחרור תוניס, ב-7 במאי 1943 – והעברתו לצרפת. ב-18 במאי אותה שנה זכה לכבוד צבאי ולשבחים מהמרשל פטן, על נאמנותו ללא סייג.¹⁰

עזרו לידו שתי קבוצות של אנשים, מהם חסידי המרשל ומהם החשודים בעיני הגרמנים בגוליזם, ולפחות באי שיתוף פעולה. בין אלה נזכיר את לאפון (La-fond), ציר ליד הנציבות הכללית (Ministre plénipotentiaire), שהיה האיש השני במימשל, וממלא מקום הנציב אסטיווה; את בינוש (Binoche), המוזכר הכללי של הממשלה (Secrétaire Général du Gouvernement), האיש המביא ומוציא בנציבות; את וימון (Vimont), מנהל משרדו של הנציב (Chef de Ca-binet du Résident Général), ואת לאמוט (Lamotte), ציר במשרד המשפטים. אלה מילאו תפקיד במיתון של גזירות הגרמנים נגד היהודים, או בעיכובן, וייתכן שעשו זאת גם מתוך שיקולים של אינטרס צרפתי. אחדים מהם נאסרו או גורשו מתוניס על ידי הגרמנים בינואר 1943, כחשודים באי שיתוף פעולה עימם ובעוינות כלפיהם.¹¹

בנאמנותו לפטן ולממשלת וישי, אמור היה הנציב אסטיווה ליישם כלשונם את חוקי ההפליה נגד היהודים. אולם מראשית כהונתו כנציב בתוניס, וכפי שזה בא לביטוי במכתביו למשרד החוץ בווישי, דבק האדמיראל אסטיווה בשני עקרונות: תנאיה המיוחדים של תוניס ובלעדיות סמכותו בארץ תוניס.

הוא קבע, שלארץ תוניס וליהודי תוניס תנאים מיוחדים, נסיבות ייחודיות, ולכן הוא "נאלץ להתאים לנסיבות המיוחדות של תוניסיה את הצעדים החוקתיים שנתקבלו בצרפת, תוך תשומת לב רבה לכל הגורמים והאילוצים..." עמדה זו הביע ב-30 בנובמבר 1940, ביום בו נחתם על ידי אחמד באי והוכרז "תקנון היהודים" בתוניס. ב-28 ביוני 1941, שוב במכתב למשרד החוץ בווישי, הסביר ש"אכן בלתי אפשרי להעתיק ללא סייג את המשטר החדש הצרפתי לתוניסיה, כי הרי רוב הפעילות הכלכלית, בפרט זו הקשורה לאספקה מבחוץ, וכן המקצועות החופשיים, משפט ורפואה – נמצאים בידי היהודים..." הוא הוסיף, שימסור

בקרוב על צעדיו ומדיניותו: מכל מקום, הוא הורה כבר על מיפקד אוכלוסיית היהודים, שהוא צעד הכרחי ובל יעבור. ואכן, יומיים לפני מכתבו זה, ב־26 ביוני, יצאה פקודת המיפקד, כפי שנראה להלן.

קסוויה ואלה (Xavier Vallat), ראש המשרד הכללי לענייני היהודים (Com-missariat Général aux questions juives), נתמנה לתפקידו ב־23 במארס 1941. ב־21 באוגוסט 1941 ביקר בתוניס "בכדי לזרו את יישום החוקים נגד היהודים (Statut des Juifs)". והנה, ב־24 בספטמבר 1941, שולח הנציב האדמייראל אסטיווה למשרד החוץ בצרפת מברק סודי, בו הוא מתנגד בתוקף למינוי נציג המשרד לענייני היהודים ולשליחתו לתוניס:

אין בו כל צורך... אני מעריך שרק אני אחראי להסדיר בעיה זו, אותה אני מכיר על כל היבטיה במישור המקומי. הממשלה נתנה לי את אמונה בכדי לנהל כיאות את המדיניות שהצגתי בפניה... אני ורק אני אחראי בפניה. כך אני מבין ואיני רוצה לעמוד בפני הצעות תפוזות והערכות לקויות של אדם שמקרוב בא וצריך ללמוד מא' עד ת' על תוניסיה ועל השאלה היהודית בארץ זו.¹²

זה האיש אסטיווה וזוהי השקפת עולמו ועמדתו בשאלת היהודים. להלן נבדוק את מדיניותו ואת יישום תקנות וישי הגזעניות בתוניס.

תקנות וגזירות

לא ניכנס לפרטי חוקי ההפליה של ממשל וישי. בעיקרם, כוונתם היתה למנוע מהיהודים כל תפקיד והשפעה בתחומי החינוך והכלכלה.¹³ בשלושה באוקטובר 1940 הוכרו בצרפת על מעמד מיוחד ליהודים, ואתו "Statut des Juifs" נתפרסם בתוניס כעבור כחודשיים, ב־30 בנובמבר 1940. ניתן לומר שבדרך כלל יושמו חוקי התקנות הן בצרפת הן במושבותיה ובארצות חסותה, במרווחי זמן שונים ובהבדלי חומרה. יהודי צרפת ואלג'יריה סבלו במיוחד מחוקי ההפליה. בתוניס ובמרוקו – אנשי הממשל, אישיותו ומעורבותו של הבאי או של הסולטאן, ותנאי הארץ, הם שהשפיעו על מידת יישומם של החוקים. להלן מהלך יישום התקנות העיקריות:¹⁴

30.11.1940 פרסום תקנות היהודים בתוניס (Statut des Juifs).

5.6.1941 חיסול תנועות הנוער היהודיות.

26.6.1941 מיפקד אוכלוסין מיוחד ליהודים.

ספט' 1941 "נומרוס קלאוזוס" ליהודים בחינוך התיכון והגבוה.

16.10.1941 תקנה להגבלת עבודת יהודים במקצוע הרפואה.

- 12.3.1942 תקנה לאיסור עבודת יהודים במקצועות נוספים.
 12.3.1942 ארייזיה של נכסי יהודים, ומינוי מנהלים זמניים להם.
 30.3.1942 איסור עבודת יהודים במקצוע עריכת־הדין.
 30.4.1942 איסור על היהודים לרכוש נכסי דלא ניידים ובתי עסק.
 תקנות אלו, החל מ־30 בנובמבר 1940, שבאו בעקבות הצו מ־3 באוקטובר בצרפת – התפרסמו בתוניס כעבור חודש אחד ועד תשעה חודשים. להלן נבדוק את מימושן בתוניס, וכן את תגובות היהודים ומידת הסתגלותם למצב החדש, מיום פרסומן בצרפת.

גזירות החינוך

סעיף 3 של תקנות היהודים, מ־3 באוקטובר 1940, כלל את רשימת המישרות והמקצועות במיגור הציבורי והממלכתי האסורים ליהודים. לגבי מקצוע החינוך וההוראה, הגזירה היתה מיידית: ב־20 בדצמבר 1940 בצרפת, וב־31 בו בתוניסיה. היהודים הורשו לחנך ולהורות רק בבתי־ספר יהודיים.

היו בתוניסיה 6 בתי ספר יהודיים של כ־100, ובהם 3,854 תלמידים; בבירה היו לכ־100 שני בתי ספר לבנים ואחד לבנות. ספק אם יכלו אלה לקלוט מורים ואף תלמידים נוספים.¹⁵

החל מספטמבר 1941 הונהג "נומרוס קלאוזוס" בחינוך התיכון; רק 20 אחוז של תלמידים יהודים נתקבלו לשנה א' של הגימנסיה, בת 7 הכיתות, החל משנת הלימודים 1941–1942; דרכו של ילד יהודי בחינוך נחסמה מגיל 10–11. ויש לזכור, כי כבר אז ביקרו רבים מהיהודים בגימנסיה הממלכתית הצרפתית, שאותה העדיפו על בית ספר כ־100, הן בגלל מסלול הלימודים המכין לאוניברסיטה והן מטעמי יוקרה. כאשר לחינוך הגבוה, תוניס היתה שייכת לאקדמיה באלג'יר, כי עדיין לא היתה אוניברסיטה בתוניס, וגזירות החינוך הגבוה באלג'יר חלו גם על יהודי תוניס. אולם גזירות החינוך בתוניסיה היו פחות חמורות מאשר באלג'יריה.¹⁶

איסור תנועות הנוער היהודיות

צו מ־5 ביוני 1941 אסר קיום תנועות נוער יהודיות. באותה עת פעלו בתוניס, מזה שנים, באופן רשמי וסדיר ובמדים – תנועת בית־ר' ושתי תנועות נוער צופיות: U.U.J.J. (Union Universelle de la Jeunesse Juive)

ר. E.I.F. (Eclaireurs Israélites de France). כמו כן פעל חוג עיוני של סטודנטים יהודים, תחת השם "גדוד הקרן הקיימת לישראל". כל אלה הקיפו מספר מאות של נערות ונערים. נשיא הקהילה, מואיז בורג'ל, ניסה לבטל את הגזירה, במכתב למזכיר הכללי של הממשלה, מ-26 בנובמבר 1941 – בהדגישו את הסכנה החברתית שבהפקרת הנערים להשפעת הרחוב. אמנם רשמית חדלו תנועות הנוער להתקיים, אך הן המשיכו לנהל פעילות שקטה במסגרת חברתית מצומצמת.

אז גם פרחו החוגים לעברית בהנהלת המורה הארצישראלי נחום ירושלמי. כל ערב המו כיתות בית הספר כ"ח (בתוניס העיר) תלמידים, צעירים ובוגרים – כ-200 איש. גולת הכותרת של החוגים לעברית היתה מסיבת חג בשבת חול המועד פסח, י"ט בניסן תש"ג, 24 באפריל 1943 – שהתקיימה בבית מרחץ, בו התכנסו עשרות תלמידי החוגים. זה היה בימי הכיבוש הגרמני, שבועיים לפני השחרור!¹⁷

3ème SERIE - N. 7 - 22 HESHVAN - 5748

**D'une semaine
à l'autre...**

PENSEE : Celui qui est lent à la colère vaut mieux qu'un héros. Et celui qui est maître de lui-même, que celui qui prend des villes.

Nos lecteurs nous écrivent...

**A ceux
qui travaillent
dans l'ombre**

Haverlin va-haverlin

CONTE DU MIDRASCH

**L'homme
et la vérité**

Lorsque le Seigneur est décidé d'

כותרת המוסף ליהדות בימי מימשל וישי בתוניס, יום ג', 2 בנובמבר 1942.

נביא בזה עוד היבט מיוחד, הקשור לנוער ולכלל יהודי תוניס. מראשיתו, אסר מימשל וישי בתוניס על הופעת העיתונים, פרט לשניים – היומון הוותיק *La Dépêche Tunisienne* (1889), שייצג את מדיניות המימשל והנציבות; והיומון *Le Petit Matin* (1923), שנתחייב לרשום בתת-כותרת *Journal Israélite de Tunisie*, החל מ-15 בדצמבר 1940. ליומון זה לא היה אף פעם אופי או תוכן יהודי, פרט לכך שמייסדו היה יהודי – שמעון זאנה (Zana Simon), סוחר יהודי במקצועו. היהודים קנו אותו דווקא, כי בו פורסמו מודעות על אירועים וחיים יהודיים – שמחות, אבל, ופעילות התנועות והאירגונים היהודיים.

עם פרסום תקנון וישי בעיתונות, ב־3 בדצמבר 1940, ציינה הנציבות הכללית: "אולם יהודי תוניסיה – להם שמורה הזכות להתבטא בגלוי ולהגן על האינטרסים הצודקים שלהם, בביטאון משלהם." איך להסביר צעד זה? – התחשבות, ותרנות, ראייה לעתיד? ממילא לא היתה בכך סכנה.

בקרב חברי גדוד הקרן הקיימת עלה רעיון שהציעו לעורך הראשי של "העיתון הישראלי", מקס זטלאוי (Max Zetlaoui), שהיה יהודי, כמוכּן – לפרסם כל שבוע כחצי דף בנושאים יהודיים, במדור מיוחד תחת הכותרת "Jeunesse" ("נוער"). המדור התקיים עד 2 בנובמבר 1942, ערב הכיבוש הגרמני, ובמצוקה ובמועקה של התקופה חיזק את רוח היהודים והפיח בהם תקוות. הצלחתו היתה כנראה די גדולה, עד כדי כך שיהודי זריו ליקט ממנו מספר מאמרים, ללא נטילת רשות מהעיתון או מעורכי המדור, ופרסם אותם בחוברת בשם "Jeunesse Juive" (נוער יהודי), אותה העמיד למכירה. עורכי המדור, חברי גדוד הקרן הקיימת, חשבו לתבוע אותו למשפט, אך העורך הראשי, מקס זטלאוי, הניא אותם מכך, כי אין זה רצוי – בעניין כזה ובעת כזאת. הוא הסכים שלהבא, בכל גיליון, יודפס במדור הפסוק "כל הזכויות שמורות". בזכות המדור הזה היה היומון לראשונה לעיתון יהודי. העורכים דאגו לפרסם במדור דברים ממסורת ישראל ומספרות ישראל ואגדות חז"ל, אך המלה "ציונות" לא נדפסה אף פעם. לעומת זאת, המלים "ירושלים" ו"עברית" הופיעו בו לעיתים קרובות, ולא זכור לנו מקרה שהצנזורה פסלה איזה שהוא מאמר. אין ספק, שהמדור "נוער" יועד לכל היהודים והכל קראו אותו, ואף הנציב אסטיווה העריך את המדור, כפי שנראה להלן.¹⁸

גזירות ואיסורים אחרים

כדי ליישם כיאות את "תקנון היהודים" ולפקח על ביצועו, החליט מימשל וישי לערוך מיפקד אוכלוסין של כל היהודים לנתינותיהם. לראשונה התפקדו כל היהודים כיהודים, ולא נבלעו בין יתר האירופים, גם אם היו בעלי אזרחות אירופית, כפי שהיה במיפקדים הקודמים, מאז המיפקד הראשון ב־1921.

בצרפת ניתן צו המיפקד ב־2 ביוני, ובתוניסיה ב־26 ביוני 1941. סאביל מביא

את תוצאותיו:

68,268 יהודים תוניסיים נתיני הבאי;

16,496 בעלי אזרחות צרפתית;

4,906 בעלי נתינות אחרת – מהם 3,208 איטלקים, 668 בריטים, ואחרים.

בסה"כ: 89,670 יהודים בתוניסיה.

לראשונה יש לנו מיפקד אוכלוסין יהודי מפורט, וכנראה גם מדויק, וסאביל

הוא הראשון המביא אותו. ב־1960 הזכיר הטל את המיפקד של 1946, הראשון לאחר השחרור והמלחמה, ואז מנתה האוכלוסיה היהודית 70,971 יהודים תוניסים ובערך 25,000 יהודים צרפתיים ואחרים, ובסך הכל 95,971 נפש – מספר שיא בתולדות יהודי תוניסיה. מאז החלה ירידה במספר היהודים תושבי ארץ תוניס. משטר וישי והכיבוש הגרמני היו בין הגורמים ל"יציאת תוניסיה" של יהודיה.¹⁹

גזירות כלכליות

מיפקד האוכלוסין, בתוקף הצו מ־26 ביוני 1941, חייב את היהודים גם בהצהרת נכסים (Déclaration de biens), באותו טופס המיפקד.

לפי התיעוד הארכיוני הצרפתי של אותה תקופה, היו אנשי המימשל – הן בווישי והן בתוניס – משוכנעים שליהודים יש עוצמה כלכלית רבה. ובכלל, זה היה טיעון אנטישמי מקובל. זה היה גם אחד הטיעונים של הנציב אסטיווה, בהם הסביר והצדיק את מדיניותו הזהירה כלפי היהודים: יש להתאים את תקנון היהודים הצרפתי לתנאי הארץ (כפי שציינו כבר בפתח הדין).

אמנם המטרה היא מוגדרת וברורה: צו מלכותי (Décret Beylical) מ־12 במארס 1942, המעתיק את הצו בצרפת מ־21 ביולי 1941, הדן בנכסי היהודים, פותח את הסעיף הראשון באותה פיסקה אשר בצו הצרפתי: "על מנת לחסל כל השפעה יהודית בכלכלה התוניסית"; והמסקנה היא, יש למימשל התוניסי (קרי: הצרפתי) רשות וסמכות למנות "מנהל זמני על כל נכס יהודי". אך גם אם הדרך לאריוזיה של הכלכלה היהודית בתוניסיה היתה פתוחה, היא לא היתה פשוטה, הן בגלל תנאי הארץ, כהערכת אנשי המימשל, והן בגלל יכולת ההסתגלות של היהודים. נביא דוגמאות אחדות:

החרמת בתי־הקולנוע

בענף בתי הקולנוע היו יהודים החלוצים והיוזמים. כבר בשנות העשרים פתחו שני האחים בוראלוי (Boralevi) חמישה בתי־קולנוע – שלושה בבירה, אחד בבזירט (Bizerte) ואחד בספאק (Sfax). יהודי אלג'ירי, טנוג'י (Tenoudji) (כהן), פתח בתוניסיה בשנות השלושים ארבעה בתי קולנוע בשם היומרי "Co-lisée" – בבירה, בבזירט, בספאק וגם בסוסה. ה"קוליוה" בעיר תוניס היה המפואר והחדיש מכולם. כלפי בתי הקולנוע ובעליהם היה המימשל, כמו בצרפת, זריז במיוחד. לאחר גזירת סילוק המחנכים מדצמבר 1940, באה החרמת בתי הקולנוע. מול השיקול ה"חינוכי" בא השיקול הכלכלי, הכדאי, כי בצדו הכנסה מיידית.²⁰ וכך, ל־18 בתי קולנוע בתוניס נקבעו "מנהלים זמניים", אך בין יוני 1941 לאוגוסט 1941 נמכרו מחציתם.

נומרוס קלאוזוס של עורכי־דין יהודים

הצו הנוגע לעורכי־דין ואנשי משפט פורסם בתוניס ב־30 במארס 1942, כלומר, שמונה חודשים מאז פרסומו בצרפת, ב־16 ביולי 1941. אמנם כבר ב־18 בדצמבר 1940 נפטלו שבעה יהודים מלכהן כממלאי־מקום לשופטים, ביניהם עו"ד ויקטור כהן־חדריה, שעמד בראש ועדת השומה של קהילה בזמן הכיבוש הגרמני (זו הוועדה שקבעה ב־15 בפברואר 1943 את ההיטל על כל יהודי לכיסוי הוצאות הקהילה). הגרמנים עצרו אותו, ועם עוד אישים אחדים הטיסו אותו מתוניס, והוא נספה בשואה.²¹

הצו קבע בתוניסיה נומרוס קלאוזוס של 5 אחוז, ובצרפת 2 אחוז. מתוך 180 עורכי־דין – 26 הורשו להמשיך במקצועם; כלומר: כ־15 אחוז – פי שלושה מהנומרוס קלאוזוס שנקבע. היומון *La Dépêche Tunisienne* פרסם בגיליונו מ־18 ביוני 1942 את רשימת עורכי־הדין היהודים שהוצאו מלשכת עורכי־הדין. בעניין עורכי־הדין עלינו להעיר עוד: אלה שנפגעו מהצו המשיכו לטפל בתיקי לקוחותיהם והעבירו אותם הן לעמיתיהם היהודים שהוסיפו לכהן במשפט, והן לעמיתים לא־יהודים. בין פרסום הצו במארס 1942 לכיבוש הגרמני בנובמבר 1942 עברו כשבעה חודשים, בהם פגרת הקיץ של בתי המשפט. למעשה, עורכי־הדין היהודים לא חדלו להתפרנס ממלאכתם, גם אם יתכן מאוד שהיקף פעולותיהם קטן. עורכי־דין מתחילים ומתמחים (Stagiaire), הם שנפגעו ונאלצו לחפש פרנסה אחרת, כפי שמעיד על עצמו עו"ד רוג'ה טמאם (Roger Temmam): הוא היה מתמחה במשרדו של עו"ד אלי נטף, ועקב צמצום פעילותו הציע אלי נטף לנשיא הקהילה אז, מואיז בורג'ל, לקבל אותו כמזכיר – וכך נקלע עו"ד רוג'ה טמאם, באורח בלתי־צפוי, לתפקיד מזכיר הקהילה בימי הכיבוש הגרמני, אותו מילא ביעילות ובהצלחה.²²

"גזירות" הרופאים היהודים

מכל סעיפי "תקנון היהודים" של וישי ומכל המקצועות החופשיים, את סעיף עבודת הרופאים היהודים לא ניתן היה ליישם בתוניס, בגלל תנאיה המיוחדים של הארץ.

הצו פורסם ב־16 באוקטובר 1941, כחודשיים לאחר שניתן בצרפת (תמוה שהוא הופיע 5 חודשים לפני צו עורכי־הדין). ב־26 בנובמבר 1941 כתב נשיא הקהילה בורג'ל למזכיר הכללי של הממשלה בתוניסיה (Secrétaire Général du Gouvernement Tunisien) והתריע בפניו על הסכנה הפיזית הטמונה בגזירה זו – הן לגבי היהודים והן לגבי האוכלוסייה הכללית. הוא דרש, שלפחות יורשו הרופאים היהודים לעמוד לרשות הקהילה. תוניסיה ארץ חמה, שהיתה למודת מחלות ומגיפות – גזות, גרדת וקדחות למיניהן. צפיפות האוכלוסייה

בשכונה היהודית ("החארה") ובשכונות הערביות ("המדינה"); העוני והדלות של התושבים; קשיי האספקה עקב המלחמה ומשטר הקיצוב – כל אלה הגבירו את סכנת המחלות והמגיפות.²³

בימי הכיבוש חרדו הגרמנים מן סכנה הממשית הזו, סכנת המגיפות, עד כדי כך ששחררו כל עובד כפייה יהודי שהובחנה אצלו מחלה מדבקת, כגרדת או טיפוס. ואצל העובדים היהודים היה כל גירוד לגרדת וכל חום היה לטיפוס, בעזרת הרופאים היהודיים. ואף קרה, שנמכרה חולצה של נגוע בגרדת, כאשר הקונה מקווה להיבדק במחלה, בעזרתה.²⁴

גם לגבי הרופאים נקבע נומרוס קלאוזוס של 5 אחוז לעומת 2 אחוז בצרפת. הם חויבו למלא הצהרה תוך חודש ימים, והיה עליהם להפסיק לעבוד במקצועם חודשיים לאחר קבלת הודעה אישית על כך מטעם השלטון. על 425 הרופאים בתוניסיה נימנו 123 יהודים, הווי אומר – 29 אחוז; האוכלוסייה היהודית בכלל האוכלוסייה בארץ מנתה 3 אחוז בערך; כ־100 רופאים נפגעו מהצו. תוספת לצו הרופאים, החתומה ב־24 בנובמבר 1941 (אך יומיים לפני מכתב הנשיא בורג'ל), שהתפרסמה רק ב־2 בדצמבר, קובעת: "רופאים יהודיים מורשים לטפל באוכלוסייה יהודית" – אך לא בלא־יהודים. נשארו אפוא כ־325 רופאים לטפל ב־2,700,000 נפש בתוניסיה, לעומת 100 הרופאים היהודים המופקדים על בריאותם של פחות מ־100,000 יהודים. כלומר: באוכלוסייה הכללית היה רופא אחד ל־8,300 נפש לעומת רופא אחד לפחות מ־1,000 נפש אצל היהודים. האם לא היה בזה חוסר אחריות מצד הממשלה? האם לא היתה בכך סכנה ממשית לבריאות הציבור?

רק ב־24 ביולי 1942 פורסמה רשימה של 24 רופאים יהודים שהורשו להמשיך במקצועם. כעבור חודשיים־שלושה הורשו לכך עוד 22 רופאים, "באופן זמני", ובפרט בערי השדה, בהן היו היהודים רוב מכריע. ועדיין מספר הרופאים הערבים היה מועט בכלל הארץ, והרופאים האירופיים נמצאו בערים הגדולות. רק ב־15 באוגוסט 1942, 10 חודשים מאו פרוסום הצו, נמסרה לכל אחד מהרופאים היהודיים הודעה אישית להפסיק את פעילותו, ועם זאת ניתנה להם ארכה והם יכלו להמשיך לתפקד כרופאים לכל דבר עד 14 בינואר 1943.

נראה, שהמימשל נהג במודע במדיניות של סחבת בעניין זה, ו"עזרו" לו בזה חברי לשכת הרופאים, שהיתה צריכה להחליט על מעמדו של כל רופא ורופא. וכאשר נשיא הלשכה, הצרפתי להושה (Lehucher), התנצל בפני הנציב אסטיווה על האיחור במסירת הרשימה, בגלל העיכובים וההשהיות של חבר הלשכה היהודי היחיד, ד"ר רוג'ה נטף (Roger Nataf), השיב לו הנציב: "הוא מילא את חובתו, לשם כך הוא היה כאן בלשכה."²⁵

אכן, בעיית ביטול עבודת הרופאים היהודים היתה קשה במיוחד, גם בגלל מספרם במקצוע זה וגם בגלל המוניטין שיצאו להם. דבר זה היה רב־משמעות

בקרב האוכלוסייה המוסלמית – אם משום שעדיין לא צמחו מקירבה רופאים, ואם משום שהעדיפה את הרופא היהודי, ש"דיבר את שפתם", על פני רופא אירופי.

למעשה, הרופאים היהודים לא נפגעו בפרנסתם. עם הכיבוש הם היו בוודאי נחוצים ואף חיוניים, וממילא כל מערכת תקנון וישי התמוטטה.

ביטול שטרי החוב ואיסור הלוואות

צו מ'12 במארס 1942 אסר על היהודים הלוואות כספים. ומאידך גיסא, אין היהודים רשאים לתבוע החזרת כספים שהילוו, אלא באישור המזכיר הכללי של הממשלה התוניסית. הוא הדין לגבי שטרי החוב, שמקורם בהלוואה בריבית שניתנה לפני 25 באוקטובר 1934. ועוד נקבע בצו, כי אין המלווה היהודי יכול לתבוע את כספו במשפט אלא בתנאים שיקבע המזכיר הכללי. סעיף זה נגע גם ללא-יהודים שהילוו כספים, אך למעשה היה הדבר בידי המזכיר הכללי, לקולא או לחומרא.

בפתח מאמרנו הזכרנו את השלכות המשבר הכלכלי העולמי על יהודים רבים שהילוו כספים לפלאחים ערביים, וסיפרנו, כי פירוטון, הנציב בשנים 1933-1936, הוציא צו מוראטוריום בשנת 1934. ובכן, הצו הזה, החדש, בא לעשות שוב חסד עם הפלאחים הערבים, אך גם הוסיף איסור חדש על היהודים – איסור הלוואות כספים בריבית. הכלל, המימשל הצר את צעדי היהודים בפעילותם הכלכלית, אם על ידי איסור מוחלט של עיסוק בענפים מסוימים, כגון בנקאות וביטוח, ואם על ידי חיוב קבלת רשיון ופיקוח צמוד על כל עסק – אפילו חנות מכולת.

עם זאת, נראה שהיהודים לא נפגעו באופן רציני ברכושם ובנכסיהם, הן משום שהמימשל חשש אל נכון מתוהו ובוהו כלכלי, והן משום שהיהודים ידעו להסתגל לתנאים החדשים. ההוכחה הבולטת והחותכת לכך – תרומתם לצורכי הקהילה והיענותם לדרישות הנהגתה; הם סיפקו לקהילה במשך ששה חודשים למעלה מ'60 מיליון פרנק – סכום עתק!²⁶

עם הכיבוש הגרמני

לנציב אסטיווה היתה תקופת שלטונו, שלטון וישי בתוניס, נוחה יחסית באשר ליהודים. דווקא בני הארץ הערבים הדירו את שנתו, ובראשם מלכם מוחמד

מְנַצֵּף באשא באי. עם עלותו לכס המלכות, ב־19 ביוני 1942, החל העימות בין נציג צרפת, הנציב אסטיווה, לבין הבאי, סמל העם התוניסי. כבר ב־8 באוגוסט שלח מנצף באי איגרת מלאת רחשי כבוד והערצה למרשל פטן, ראש המדינה הצרפתית (Chef de l'Etat Français), ובה 16 סעיפים – 16 תביעות להרחבת זכויות בני הארץ, להטבת מצבם ומעמדם. היה זה מנשר בדרך לאוטונומיה פנימית.

היחסים התדרדרו עד כדי כך, שעקב תקרית בקבלת הפנים המסורתית בארמון הבאי, לרגלי עיד אלצ'עיר (הוא חג גמר צום הרמדאן), שחל באותה שנה ב־12 באוקטובר 1942 – שלח הבאי מברק למרשל פטן, בו הודיע על ניתוק כל היחסים עם הנציב אסטיווה.²⁷

ובכן, במצב של עימות חריף כזה, האם נוכל להניח כי הנציב אסטיווה והבאי מנצף יראו לנכון לפחות להתחשב באוכלוסייה היהודית, בת 90 אלף נפש? היו גם שיקולים וגורמים נוספים שאיפיינו את האישים והתקופה. למשל, שנה לפני האירוע שסיפרנו לעיל, ב־13 באוקטובר 1941, כתב אסטיווה למזכיר המדינה לענייני חוץ דו"ח על "הלך הרוח של היהודים בתוניסיה", לאחר שנתקבלו טפסי מפקד האוכלוסייה והנכסים שלהם:

חודש תשרי, ימי התשובה, קירבו את היהודים לאלוהיהם... יש יהודים הראויים להערכה ואין בדעתנו להביאם לידי יאוש... נקטתי אני, נגד מספר לא מבוטל של יהודים לא הגונים, בצעדים שנשאו פרי... העיתון הישראלי של תוניס, *Petit Matin*, הרחיב במשך שלושת השבועות האחרונים את כתבתיו בענייני דת: היהודים נקראו להתקרב לאלוהיהם...²⁸

מכתב זה נכתב עוד לפני עליית מנצף באי לכס המלוכה,²⁹ והוא מעיד על אישיותו של אסטיווה ויחסו ליהודים.

הכיבוש הגרמני היה מבחן קשה לנציב הצרפתי, לבאי, וכמובן ליהודים. היהודים ידעו סבל פיזי ונפשי וגם קורבנות. הגרמנים נהגו בגסות בכל, ופגעו בכבודו של הנציב. הבאי שילם בכיסאו, עם השחרור, כי הצרפתים לא סלחו לו על מעשיו, והדיחו אותו.³⁰

זכויות הנציב אסטיווה

פורמאלית ורשמית, 70 אלף היהודים התוניסיים היו נתיניו של הוד מעלתו הבאי (Sujets de Son Altesse le Bey), אולם צרפת היא ששלטה בתוניסיה ארץ החסות. אך ברגע שהגרמנים החלו להיטפל ליהודים ולטפל בהם – בטלו סמכותם ומרותם של הבאי ושל הנציב. כל היהודים יצאו מרשות הבאי ומרשות הנציב.

אלא שהגרמנים נאלצו להתחשב בדרישות בעלי בריתם האיטלקים, שהגנו על יהודים בעלי נתינות איטלקית, לא כל כך מתוך סימפטיה, סולידאריות או פטריוטיות, אלא מתוך ראייה של אינטרס איטלקי מובהק, מדיני וכלכלי, הן מיידית והן לקראת העתיד.³¹ עם זאת, במצוקותיהם הרכות פנו ראשי הקהילה הן לבאי והן לנציב, ובמיוחד לנציב ולחבר עוזריו הבכירים, בציפייה שאלה יהיו מוכנים להתערב לטובת היהודים אצל הגרמנים.³²

בחג הפסח תש"א, אפריל 1941, הראשון לשהותו בארץ תוניס – תרם הנציב אסטיווה 5,000 פרנק לקהילה היהודית, כצדקה לעניים. כן עשה גם בפסח תש"ב, אפריל 1942, והפעם תרם 10,000 פרנק; גם לאירגון לעזרה לילדים, "Nos Petits", תרם ועזר.³³

שחרור האסירים הפוליטיים

המבחן האמיתי הראשון בפניו עמד הנציב אסטיווה היה גורל האסירים הפוליטיים, תומכי דה גול, קומוניסטים וניאודסטורים. רבים מבין הקומוניסטים היו יהודים, והם עמדו בפני סכנה ממשית ומיידית עם כניסת הגרמנים לתוניס. במישרין או בעקיפין פנו לנציב אסטיווה בדרישה לשחרר את האסירים הפוליטיים לפני שהגרמנים יגיעו אליהם. היה זה למחרת הכיבוש, ב־10 או 11 בנובמבר 1942, כאשר מוריס ניואר (נג'אר) (Maurice Nisard), מהיהודים הראשונים ומהמנהיגים הבולטים במפלגה הקומוניסטית התוניסית והמוזכר שלה, התייצב בבית הנציבות (Résidence), אם כי נידון למוות שלא בפניו, ודרש את שחרורם של כל האסירים הפוליטיים. עו"ד אלבר בסיס, שכבר הזכרנוהו, שהיה ציר יהודי במועצה העליונה (Grand Conseil), אישיות בולטת ומקובלת בציבור ובמימשל, פנה גם הוא באותו עניין, ב־13 בנובמבר 1942, לציר לאפון (Ministre plénipotentiaire Lafond), לפי בקשת רוברט ביג'אוי (Roberte Bigiaoui), שהיתה סגנית מזכיר האיגודים המקצועיים. היו פניות לארכיהגמון גונו (Gounod) בתוניס, משום אדיקותו של אסטיווה. היו פניות של האסירים עצמם ושל מנהיג הדסתור אז בתוניס, ד"ר חביב ת'אמר (Habib Thameur), למפקד הכלא, לטובתו עצמו, לטובת תוניסיה ואף לטובת צרפת – כי הנה צבאות הברית קרבים לתוניס. ואכן, האסירים הפוליטיים שוחררו בעוד מועד.³⁴

זה היה מבחנו הראשון של אסטיווה בימי הכיבוש. הפנייה לא היתה יהודית ולא למען היהודים דווקא, אבל רבים מן האסירים הפוליטיים היו יהודים והיו בסכנת מוות, ואסטיווה ידע זאת.³⁵

בני הערובה היהודים

המבחן השני של אסטיווה, הנוגע ליהודים בלבד, היה עניין בני הערובה. כיום

23 בנובמבר 1942, ב־11 בלילה, פרצו חיילי ס"ס ובראשם הקצין פוהל (Pohl), לדירתו של נשיא הקהילה בורג'ל, עצרו אותו ולקחו אותו כבן ערובה. היה זה המפגש הראשון בין הגרמנים והיהודים, ומאז לא חדלו נגישות הס"ס ביהודים, והחל הגהינום. אישים נוספים נלקחו כבני ערובה.

כבר למחרת, ב־24 בנובמבר, כשנודע דבר מעצרו של הנשיא בורג'ל, שלח הנציב אסטיווה מחאה חריפה לציר ראהן (Ministre plénipotentiaire Rahn), השליח המיוחד מטעם הרייך בתוניסיה והאישיות הפוליטית הראשונה במעלה, ותבע את שחרורו המיידי של הנשיא ושל אחרים. טיעוני הנציב היו ענייני סמכות, הסכמי צרפת-גרמניה והסדר הציבורי.³⁶ ואכן, הנשיא בורג'ל שוחרר כעבור יומיים, ב־26 בנובמבר.

אולם פרשת בני ערובה חדשה הטיל קולונל הס"ס ראוף (Rauff) ב־9 בדצמבר: הוא דרש מהנשיא בורג'ל רשימה של 100 איש, שיקבע מייד מתוך מדריך הטלפון, על מנת להבטיח את גיוסם של 3,000 יהודים לעבודת כפייה. ב־14 בדצמבר שוחררו ששת בני הערובה הראשונים, ועד ה־18 בינואר 1943 שוחררו כולם.³⁷

גזירת הטלאי הצהוב

ב־6 בדצמבר ציווה ראוף להכין רשימה של 2,000 אנשים, בגיל 15–50 שנה, מועמדים לעבודה. כל עובד חייב יהיה לשאת על החזה ועל הגב מגן־דוד צהוב, "על מנת להקל על השומרים לירות על כל מי שינסה לברוח". ואכן, הקהילה קנתה את הבד הצהוב – מעיד מזכיר הקהילה, עו"ד רוג'ה טמאם. הפקודה התייחסה תחילה לעובדים בלבד, אבל פקודה זו נשכחה, וכעבור ארבעה חודשים, ב־20 במארס 1943, חזר ראוף על דרישתו, והפעם החיל אותה על היהודים מגיל 18 שנה.

בצרפת הוצא צו הטלאי הצהוב ב־15 במארס 1942, ועתה, כעבור שנה ניסה ראוף להטיל גזירה זו על יהודי תוניס. משום מה היפנה ראוף דרישה זו לנציב אסטיווה, על מנת שהוא יוציא צו זה לפועל, אם כי היהודים יצאו מרשות הנציב והבאי. ראוף דרש שחובת הטלאי לא תוטל על היהודים האיטלקים, להם ייקבע מעמד מיוחד – וזאת לפי דרישת בעלי בריתם האיטלקים.

הציר לענייני משפט לאמוט, שכבר הזכרנוהו, טען שהבאי לא ישלים עם הפליה זו לרעת נתיני היהודים. גם היה לזה תקדים בצרפת עצמה: ממשלת וישי לא ויתרה לגרמנים, ובאזור החופשי ש"בשליטתה" לא ענדו היהודים טלאי צהוב. גם ממשלות זרות דרשו שנתיניהן היהודים יהיו פטורים מגזירת הטלאי הצהוב. לאמוט גם טען, שסימן הפליה זה, הבולט לעין, עלול להסית ולהתסיס את השכבות העממיות שבאוכלוסיה הערבית ולגרום לאי־סדר ולמהומות – ומאלה חששו מאד אנשי הממשל הצרפתי.

הנציב קיבל את העצה, ויהודי תונים הבירה לא נשאו את הטלאי הצהוב. אך זרועם של הנציב ושל הבאי לא הגיעה עד לערי השדה. שם המושלים, חסידי וישי ומפלגת ה-P.P.F, חייבו את היהודים לשאת את הטלאי הצהוב. כך בספאקץ, בסוסה, ובנאבל.³⁸

מצוקת הקנסות

כדרכם בכל ארצות כיבושיהם, הטילו הגרמנים על היהודים קנסות כבדים בתירוצים שונים,³⁹ וכמו לגבי כל דרישה שלהם – הם נהגו בהפתעה, בהתראה של הרגע האחרון ובאימים. כך נהגו כשדרשו את 2,000 העובדים, כך כשדרשו 100 בני ערובה, וכך כשתבעו סכומי כסף. מצוקות הזמן היו מייסורי הנפש היומיומיים של ראשי הקהילה.

על יהודי תונים הטילו הגרמנים קנס של 20 מיליון פרנק ב־21 בדצמבר 1942, וקנס של 3 מיליון פרנק ב־15 בפברואר 1943 – וצריך היה לשלם אותם מיום אחד למחרתו. על יהודי סוסה הוטל קנס של 15 מיליון פרנק ב־17 במארס 1943; על יהודי ספאקץ הוטל גם כן קנס של 15 מיליון פרנק, ב־31 במארס 1943; ובג'רבה דרשו 50 ק"ג זהב ב־13 בפברואר 1943.

בדיעבד התברר, שליהודים היו סכומים אלה, אך לא במזומנים כדרישת הגרמנים. צריך היה למשכן או לממש נכסי דלא ניידים או סחורות, אך כשמדובר בנכסי דלא ניידים – הנוהל הפורמאלי והמשפטי ארוך ומסובך. בזכות התערבותו של מזכיר הממשל בינוש (Binoche) והוראתו של הנציב אסטיווה, ניתן היה לדלג על הנהלים או להשהות אותם, ועל ידי כך לעמוד בלחץ הזמן שהכתיבו הגרמנים. נראה, שהנשיא בורג'ל הוא שהעלה את הרעיון למשכן נכסי דלא ניידים של יהודים לצורך תשלום הקנס, אך הדבר התאפשר רק הודות להתערבות המזכיר הכללי בינוש ולהוראת הנציב אסטיווה, וזאת ללא דיחוי – "יש לשלם לנשיא בורג'ל את הסכום אף לפני הסדרת שטר ההלוואה".⁴⁰

על פי דוגמת ראשי המימשל בתונים, גם מושל ספאקץ (Contrôleur Civil) הוציא ביום פקודת הקנס, ב־31 במארס 1943, הוראה בזו הלשון:

אני מצווה ל־C.A.R.H.O.T, [מועצת שמן הזית בתוניסיה] לקנות בסך 15 מיליון פרנק את שמן הזית השייך לבעלים היהודים, לפי הרשימה הנ"ל, המצורפת, בציון הכמויות של כל אחד; יש לשלם את ערך הסחורה לשלושת נציגי הוועד היהודי בספאקץ, האזונים הנרי כהן, ד"ר איזידור שפרבר ומאקס לומברו... יתר על כן, אני מצווה ל־C.A.R.H.O.T לקצר את כל הנהלים שיקוימו בפרק זמן שאקבע בעצמי.⁴¹

נדמה, שמקרה הקנסות מציג לא רק את הפתרונות אלא גם מעיד על גישה ויחס ליהודי תוניסיה, כלומר: אין להכשיל אותם אלא לעזור להם להתגבר על המצוקות שיצרו הגרמנים חדשות לבקרים.

עדויות לטובת אסטיווה במשפט

תעודה מ־10 בינואר 1946, מטעם מנהל שירותי הביטחון בתוניס, המופנית לנשיא ועדת החקירה שליד בית הדין הגבוה לצדק בפריס, מציגה את האדמיראל אסטיווה באור חיובי בהחלט, כמי "שריסן ככל שניתן את יישום תקנות וישי בתוניס", וכמי שעזר ליהודים בימי הכיבוש הגרמני וזכה שרדיו שטוטגרט, בשידוריו מ־29 בדצמבר 1941, כינה אותו "פרוייהודי". באותו מסמך מוזכר מכתב העדות של הנשיא בורג'ל, אותו שלח לבית הדין הגבוה לצדק, ולדברי בורג'ל הבן, עשה זאת אביו ברצון ובלב שלם. וכבר אמרנו, שהגרמנים במנוסתם לקחו־חטפו את אסטיווה בכוח ובגסות, ב־7 במאי 1943. במשפטו בפני בית הדין גבוה לצדק, שהתקיים ב־12-15 במארס 1945, בפריס, נידון האדמיראל אסטיווה למאסר עולם. זאת, בעוד הנציב בסוריה ובלבנון, הגנרל דנץ (Dentz), נידון במשפטו למיתה. אסטיווה שוחרר מכלאו בשנת 1950, מטעמי בריאות, ומת בעיר הולדתו ריימס כעבור שנה, ב־1951, בגיל 42.71.

הנציב, האדמיראל אסטיווה, ואנשי ממשלו לא יישמו בתוניסיה את חוקי וישי כלשונם וכרוחם, מתוך שיקולים של אינטרס צרפת ויוקרתה, כפי שהבינו אותו. אסטיווה חשב והאמין, שהוא וחבר עוזריו מבינים יותר טוב מהו אינטרס צרפת בתוניסיה, הן מהכרתם את התנאים המיוחדים של תוניסיה והן משום שלא היו מוכנים לוותר על סמכותם. לנו נראה, שהיה להם גם יחס אנושי ליהודים, שבא לביטוי בימי הכיבוש הגרמני, והעוינות לגרמנים עודדה יחס זה. סאביל, פארילה, אביטכול – חוקרי התקופה – אף הם מגיעים למסקנה שתקנות וישי לא יושמו בתוניסיה בכל חומרתן.⁴³ ואביטכול, האחרון שחקר את התקופה בשלוש ארצות המגרב, כותב: "הסלחנות בתוניסיה באה לביטוי במישורים אחרים גם כן". היו שיקוליו של הנציב אסטיווה אשר היו – זו היתה מדיניותו ואלה היו זכויותיו.

יחס הצרפתים ליהודים

עם הכיבוש הגרמני בתוניסיה, חדלו עיתוניה מהופעתם. ב־16 בנובמבר 1942 החל להופיע יומון חדש, יחיד, *Tunis Journal*. מייסדו ועורכו היה גילבו (Guilbaud), איש אמונם של הגרמנים, כדברי הציר ראהן. הוא בא במיוחד מצרפת והיה מפקד המיליציה האזרחית, ה־Service d'Ordre Légionnaire – S.O.L. לידו עזר קלוד מארטן (Claude Martin), מרצה מוכשר להיסטוריה בגימנסיה הצרפתית, שהיה חבר מרכזי במפלגת דוריו (Jacques Doriot),

ה־P.P.F. – Parti Populaire Français בתוניס. בעיתון זה החלו להופיע מאמרי שיטנה והסתה אנטישמיים.⁴⁴ היו גם התפרצויות אנטישמיות אלימות של אנשי S.O.L. ו־P.P.F. נגד יהודים ובתי יהודים בשכונות היהודיות, ואנשי גופים אלה, בהיותם בממשל ובמנגנון, הקפידו ליישם את גזירות וישי (כפי שראינו ביחס לטלאי הצהוב מחוץ לתוניס).

לעומת זאת, היו גם ביטויי אהדה של צרפתים יחידים, כמו אותו מורה בגימנסיה שסיפק שיעורים פרטיים למורים יהודים שפוטרו מעבודתם, או סגן מנהל הגימנסיה שהסתיר בביתו שבגימנסיה זוג – היא יהודיה והוא איטלקי ואנטי־פשיסט נודע ומבוקש. ואולם, היתה זאת ליהודים עת בדידות ובידוד.⁴⁵

ערבים ויהודים בימי וישי והכיבוש הגרמני

עם הפילוג בדסתור, במארס 1934, והקמת הניאודסתור בראשות בורגיבה, הלכה התנועה הלאומית בתוניסיה והתרחבה. המסר התקיף של הניאודסתור, המנהיגות הצעירה והמשכילה שלו, והמוצא החברתי של מנהיגיו, שבאו משכבות הבורגנות הבינונית ומערי השדה – כל אלה הפכוהו לתנועה עממית המונית.

עליית החזית העממית לשלטון בצרפת ב־1936, הפיחה גם היא תקוות לגבי עתידה העצמאי של תוניסיה. לאחר תקופת הדיכוי ומדיניות ההגליה של הנציב פירוטון (1933–1936), החלה תקופה של פעילות לאומית מוגברת וגלויה, בימי הנציב ארמאן גיון (Armand Guillon – 1936–1938), שמונה על ידי מימשל החזית העממית. צעדו הראשון בתוניס היה לסגור את בורג' לה־ביף (Bordj le Boeuf) ולשחרר את האסירים הפוליטיים ממקום גלותם על גבול הצחרא (Sa-hara).⁴⁶

אך בימי כהונתו של נציב זה התחוללו המהומות החמורות ביותר שידעה תוניסיה, על רקע המאבק הלאומי התוניסי, ושיאן היה בשבת, 9 באפריל 1938, שהיה לתאריך היסטורי: הצבא ירה בהמון והרג יותר מ־200 תוניסים. הוכרו מצב צבאי ומנהיגי הניאודסתור נאסרו שוב והוגלו למשך חמש שנים. הם שבו מגלותם לתוניס הכבושה בעזרת הגרמנים והאיטלקים, בפברואר ובאפריל 1943.⁴⁷

בינתיים היתה התנועה התוניסית ערופת ראש – מנהיגיה גלו ואחמד באי הזקן